DE RESTAURATIE VAN EEN 18^e-EEUWSE SPIEGELSTANDAARD

In 2003 kocht het Rijksmuseum een spiegelstandaard afkomstig uit de beroemde Chinese verzameling van Andreas Everardus van Braam Houckgeest (1739-1801). Van Braam was jarenlang als VOC-dienaar koopman geweest in Kanton en had in 1794-1795 deelgenomen aan de reis van Kanton naar Peking om daar de Chinese keizer te feliciteren met zijn 60-jarig regeringsjubileum. Hij had een grote belangstelling voor China, schreef een reisverslag, en legde een verzameling afbeeldingen en bijzondere voorwerpen aan. Na zijn terugkeer uit China richtte hij zich op overdadige wijze in met voorwerpen die hij daar vlak voor zijn vertrek kocht. De spiegelstandaard behoort tot deze groep voorwerpen, maar was gezien de initialen die erop staan, ECSVB, bestemd voor Van Braams oudste dochter Everarda Catharina Sophia (1765-1816) (afb.1).

De spiegelstandaard is vervaardigd van hout bedekt met zwarte lak en beschilderd met decoraties in goud. Het goud is in rode lak gesprenkeld. De verschillende kleuren goud dragen bij aan de kostbare uitstraling van het object. Het grootste deel van de decoraties is uitgevoerd in 'gewoon' goud, de rok heeft een ondergrond van wit goud, en ranken en bloemen zijn voor een deel uitgevoerd in rood en groen goud. De steunen van de verstelbare spiegel staan los in de kist; in de twee laden passen tien kleine doosjes.

De toestand van het object was in 2003 niet goed. Het belangrijkste probleem was dat de lak losliet van de houten drager. Deze was gekrompen waardoor de laklaag was gecraqueleerd. De randen van de craquelure waren naar boven gekruld en vormden een soort schubben die gemakkelijk af konden breken bij het hanteren van het object. Ook bij de verbindingen was de lak door de werking van het hout gebarsten en afgesprongen. Het grootste gedeelte van het oppervlak was bedekt met een laag donker geworden Westerse vernis met daar bovenop een laag was, die in de loop der tijd vermengd was geraakt met vuil en stof. Een deel van de voorstelling in goudlak was door gebruik van het voorwerp verdwenen, een ander deel was door het vuil aan het oog onttrokken. Ingrijpen was noodzakelijk. In de toestand waarin het object in 2003 verkeerde, dreigden bij elke aanraking delen van de laklaag af te springen en verloren te gaan. Lakwerkconservatie is echter een ingrijpend proces, aangezien een goede conservatie niet reversibel is. Het materiaal dat het meest geschikt is om oud lakwerk mee te behandelen is Japanse lak (*urushi*) en die laat zich eenmaal aangebracht niet meer verwijderen.

De conservering van de spiegelstandaard is in fases uitgevoerd. De kast en spiegelstandaard zijn eind 2004 behandeld. De tien doosjes werden in 2005 onder handen genomen. Juist omdat het hier om een aantal losse voorwerpen gaat, lenen zij zich goed voor de illustratie van de verschillende stappen van de conservatie.

Afbeelding 1a (pag. 10)
Spiegelstandaard,
lakwerk, hoogte 77,2
cm., China, ca. 1795,
inv. AK-RAK-2003-8,
verworven met gelden
van leden van de familie
van Braam Houckgeest,
M.A.O.C. Gravin van
Bylandt Stichting,
Stichting K.F. Hein
Fonds, Prins Bernhard
Cultuurfonds,
Mondriaan Stichting en
Rijksmuseum Fonds.
De foto is genomen
nadat de restauratie
voltooid was

Afbeelding 1b (pag. 11)
Spiegelstandaard met
de doosjes in de laden

De slechte staat van de spiegelstandaard hangt direct samen met de categorie lakwerk waar dit object toe behoort: de Chinese exportlak uit het eind van de achttiende eeuw. De techniek van het verlakken van voorwerpen was ontstaan in China en het vervaardigen van voorwerpen met een zwarte laklaag en gouden decors in goud was vervolmaakt in Japan. In het beste (Japanse) geval werd een goed gedroogde en daardoor weinig krimpende of uitzettende houten drager gebruikt. Deze werd voorzien van een laag ruwe lak, waarop vervolgens in sommige gevallen een laag van zeer dunne textiel werd aangebracht. Hierop volgden verschillende lagen lak vermengd met gemalen klei. Steeds kregen de lagen drie à vier dagen de tijd om te drogen en uit te harden, elke keer werd de nieuwe laag gepolijst. Op deze ondergrond werden verschillende gekleurde laklagen aangebracht, weer met inachtneming van de droogtijd en steeds werd de laag gepolijst. Op de donkere ondergrond kon met zwarte of rode lak een voorstelling geschilderd worden waarin vervolgens goudpoeder gesprenkeld werd. Verschillen in de kleur en de fijnheid van het poeder of – in geval van iets grotere stukken – in de vorm van de vlokken, zorgden voor verschillende effecten.

Wanneer een object op deze wijze wordt vervaardigd, is het buitengewoon duurzaam. In het geval van Van Braams spiegelstandaard kon de lakwerker maar weinig tijd aan zijn object besteden. Er is wel geopperd dat dit direct te maken had met het handelsseizoen. De Westerse handelaren arriveerden aan het eind van de zomer en vertrokken weer in december. In die tijd bestelden zij hun waren die in een beperkte tijd gemaakt moesten worden. Aan het eind van de 18^e eeuw zal dat bij courante voorwerpen als een spiegelstandaard

Afbeelding 2
Detail van een doos,
de hoek rechtsonder is
schoongemaakt

Afbeelding 3
Twee deksels, links zijn
de houtverbindingen
vastgezet en is een
dekselrand bijgemaakt
(voorzijde)

niet zo'n grote rol hebben gespeeld. De vraag van de Westerlingen was groot en constant dus de lakwerkers werkten niet op bestelling maar hielden hoogstwaarschijnlijk hun voorraad op peil. De concurrentie was echter zo groot dat objecten tegen een bijzonder laag bedrag moesten worden aangeboden. Het gevolg was dat de kwaliteit van de materialen laag was en de tijd die aan het object besteed kon worden beperkt. Het hout is goedkoop naaldhout dat gemakkelijk krimpt en uitzet onder invloed van het weer. De lak bestaat slechts uit een paar lagen waarvan de onderste waarschijnlijk lak van zeer slechte kwaliteit zijn, met een te grote hoeveelheid klei. Het is geen wonder dat de spiegelstandaard na meer dan 200 jaar duidelijk sporen van slijtage en verval vertoonde. Objecten als deze werden als souvenir door de opvarenden van de Westerse schepen gekocht en dienden het één generatie uit te houden. Dat lukte zonder veel problemen. Het merendeel van soortgelijke objecten werd vervolgens weggegooid en bestaat niet meer. Hierdoor zou men haast vergeten hoeveel voorwerpen van goedkoop lakwerk vanuit Kanton naar Europa en de Verenigde Staten zijn meegenomen.

Het zijn dikwijls, zoals in dit geval, wonderlijke objecten. De vorm van de spiegelstandaard is geheel Westers en volgt de Europese mode van dat moment. De Chinese decoratiemotieven waren al 200 jaar eerder in Europa bekend geworden en waren uitgegroeid tot iconen; de paviljoens met bomen bij de waterkant waren, evenals bijvoorbeeld pagodes, in het Westen China gaan 'verbeelden'. Op een voorwerp dat herkenbaar Chinees moest zijn, lijken ze vanaf hun eerste verschijning in Europa niet meer te mogen ontbreken. De inspanningen om één voorbeeld van deze kwetsbare souvenirkunst te behouden, en dan nog wel dit bijzondere voorbeeld uit de collectie van China-kenner Van Braam Houckgeest zijn zeker gerechtvaardigd.

Afbeelding 4
De binnenzijde van twee deksels, rechts is de loszittende lak vastgezet; op plekken waar de lak ontbreekt is deze aangevuld met een mengsel van lak en houtpoeder

De restauratie en conservering werd uitgevoerd door Carolien van Es. Na haar opleiding aan de Reinward Academie heeft zij in Tokyo in vier jaar het vak bij verschillende ateliers geleerd. De conservator van het National Museum Tokyo was enthousiast over het initiatief van de jonge Nederlandse vrouw om zich in dit onderwerp te verdiepen en zorgde voor de contacten die het mogelijk maakten een plaats als leerling te vinden. De eerste stap was zelf lakwerk te leren maken. Van Es werd leerling van een lakmeester en – passend in het Japanse traditionele opleidingssysteem – bestond het leerproces uit het eindeloos nadoen van het werk van de meester. Voor men kan gaan lakken, moet men leren kwasten en spatels te maken, vóór men een spatel kan snijden moet men leren een mes te slijpen. Het is een kwestie van geduldig en geconcentreerd kijken en oefenen. Het restauratiewerk leerde Van Es in het atelier dat in het National Museum gevestigd is en aan de objecten van het museum werkt. De eerste tijd bestonden ook hier haar bezigheden uit het kijken naar het werk van de meester en het aangeven van materiaal, zoals op de juiste wijze gevouwen tissues. Gedwongen worden zo lang te kijken, zonder dat je iets anders kan en mag doen – zodat je wel móet kijken – is een uitstekende manier om alles goed in je op te nemen. In het atelier werd door verschillende mensen aan verschillende objecten gewerkt, wat de gelegenheid bood om veel uiteenlopende objecten, technieken en conserveringsproblemen goed te leren kennen. Eén dag in de week volgde Van Es lessen in de *maki-e* decoratietechniek, het aanbrengen van decoraties door goud te sprenkelen in natte lak. Deze lessen werden verzorgd door de zoon van een *living national treasure*, een leermeester die in Japan een zeer hoge status geniet. Na terugkeer in Nederland startte Van Es haar eigen

restauratieatelier. Geregeld brengt zij nog voor langere perioden bezoeken aan Japan om bij een collega uit het atelier van het National Museum die intussen zijn eigen werkplaats is begonnen, verder te studeren en om de gelegenheid te hebben samen met Japanse collega's aan objecten te werken.

De conservering begint met het ontdoen van het object van stof en vuil (afb. 2). De vernis- en waslaag worden vervolgens verwijderd van het lakoppervlak. Mede door het ongelijke oppervlak moet dit met wattenstaafjes voorzichtig en steeds op het kleinste oppervlak gebeuren. Extra zorg is nodig omdat anders de geschilderde decoratie in goud verloren gaat. De manier waarop in dit geval moet worden gewerkt, komt sterk overeen met het werk van schilderijenrestauratoren.

Bij verschillende doosjes is een zijkant van de deksel losgeraakt of zelfs verdwenen. Zij worden waar mogelijk teruggeplaatst en zonodig bijgemaakt (afb. 3). Dit laatste gebeurde in dit geval niet met hout, maar met grof geweven textiel en lak. De nieuwe delen worden precies op de juiste hoogte gebracht met lagen lak vermengd met kleipoeder, vervolgens op kleur gebracht en voorzien van een lichte glans. De loszittende houtverbindingen worden vastgezet. Tijdens het werk is goed zichtbaar hoe de verbindingen met zeer fijne pinnen van bamboe zijn vastgezet.

De behandeling van de 'schubben' begint aan de binnenzijde van de objecten (afb. 4). Deze zijn door het ontbreken van een decoratie in goud iets gemakkelijker te bewerken. Het lakoppervlak en de beschadigingen worden geïmpregneerd met een verdunde Japanse lak. Dit versterkt het poreus geworden en verzwakte lakoppervlak en dient als voorbereiding voor de verdere behandeling. De schubben en loslatende delen van de laklaag worden zo vlak mogelijk vastgezet met een verdunde lak. Gezien het onflexibele karakter van de laklagen is het echter niet mogelijk een geheel vlak oppervlak te verkrijgen. De randen van de schubben blijven iets

Afbeelding 5 (links)
Onder de juiste hoeveelheid plaatselijke druk moet de lak drogen

Afbeelding 6
Constructie voor het drogen onder plaatselijke druk

Afbeelding 7 (links)
Een deksel vóór behandeling en een doos met deksel na de eerste fases van de behandeling: de schubben zijn schoongemaakt, geïmpregneerd en vastgezet; de dekselrand is deels bijgemaakt (voorzijde)

Afbeelding 8 (links-onder) Dezelfde doos als in afbeelding 7 (links), nadat de behandeling voltooid is

Afbeelding 9 (rechts-onder) Dezelfde doos als in afbeelding 7 (rechts), nadat de behandeling voltooid is

omhoogstaan. Dit wordt nog versterkt doordat in de loop van de tijd het hout van de drager sterker is gekrompen dan de lak. De lak 'past' dus niet meer precies op de drager. Waar nodig, bijvoorbeeld waar schubben ontbreken, of waar het oppervlak door de opstaande randen te onregelmatig is, worden de diepe delen opgevuld met een mengsel van lak en houtpoeder. Dit geldt ook voor barsten en spleten in het hout die door vervorming niet gesloten kunnen worden. Deze opvullingen zijn steeds iets lager dan het definitieve oppervlak; zij worden nog bedekt met lagen van een lak-kleipoedermengsel tot het oppervlak zo vlak mogelijk is. De laatste laag is op de juiste kleur gebracht.

Deze behandeling van de binnenkant van de objecten zorgt voor de stevigheid die het werken aan de buitenkant mogelijk maakt. Voor het vastzetten van de schubben moet het object onder enige druk drogen (afb. 5 en 6). Deze druk is niet erg groot, maar wel zeer plaatselijk. Het gevaar bestaat dat zonder de behandeling van de binnenkant de drukpunten door het object heen gaan.

De behandeling van de buitenzijde is vervolgens gelijk aan die van de binnenzijde: opvullingen met houtpoeder-lakmengsel worden gevolgd door lagen met kleipoeder-lakmengsel (afb. 7, 8 en 9). Op een gedecoreerd oppervlak is het niet mogelijk het object licht te polijsten zodat de glans hier minder goed kan worden teruggebracht dan aan de ongedecoreerde binnenkant. Het terugbrengen van decoraties is mogelijk, maar in dit geval is ervoor gekozen dat zeer terughoudend te doen: uitsluitend de rechte lijnen die een decoratie omgeven, of langs de rand van het oppervlak zijn getrokken.

Afbeelding 10 (links)
Penselen en rode lak

Afbeelding 11
Tampon, penselen en
goudpoeder voor de
maki-e decoratie

Zij zorgen voor het visuele evenwicht tussen het gerestaureerde oppervlak en de verder in oorspronkelijke staat gelaten decoratie. In één geval is hiervan afgeweken: de beschikking aan de linker bovenzijde van de kist ontbrak door de vele jaren van gebruik vrijwel geheel. Alleen bij strijklicht was deze nog zichtbaar. Er is voor gekozen om in een paar contourlijnen de motieven in goud aan te geven. De vol gedecoreerde zijkanten contrasteerden zo sterk met de halve zwarte bovenzijde dat naar ons idee het geheel weglaten van een gouden decoratie het object (en de restauratie) geen recht deed. Bij het retoucheren wordt de voorstelling in lak geschilderd, het object wordt enige tijd te drogen gezet en vervolgens wordt met een zijden tampon goudpoeder gewreven in de natte lak (afb. 10 en 11). In het geval van deze spiegelstandaard en doosjes is het goud gesprenkeld in rode lak. In een atelier zijn steeds verschillende kleuren goudpoeder in verschillende fijnheden aanwezig. Het fijnste goud wordt met de tampon aangebracht, iets grovere maling met een penseel en wanneer de maling zo grof is dat er van kleine vlokken sprake is, wordt een holle bamboe gebruikt waarmee voorzichtig en goed gericht gestrooid kan worden. Met goud wordt altijd op een schone vlakke ondergrond gewerkt. Het goudpoeder dat niet aan de lak is gehecht, wordt met een grote penseel bijeengeveegd en kan opnieuw worden gebruikt.

De gerestaureerde spiegelstandaard is te zien in Museum CODA-Apeldoorn, samen met de overige voorwerpen uit de collectie Van Braam Houckgeest.

Noot

1. Fotografie: Cetera, Den Haag / Rijksmuseum Amsterdam (afb. 1, 8 en 9)